

SOCIALINĖS ANTROPOLOGIJOS IR ETNOLOGIJOS STUDIJOS

LIETUVOS

23(32)

2023

ETNOLOGIJA

LITHUANIAN ETHNOLOGY

STUDIES IN SOCIAL ANTHROPOLOGY AND ETHNOLOGY

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

VILNIUS 2023

REDAKTORIŲ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

Vida Savoniakaitė (vyriausioji redaktorė / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Auksuolė Čepaitienė
Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Vytis Čiubrinskas
Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Jonathan Friedman
Kalifornijos universitetas / University of California, San Diego, USA

Anna Gomóła
Silezijos universitetas Katowicuose / University of Silesia in Katowice, Poland

Chris Hann
Maxo Plancko socialinės antropologijos institutas / Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle / Saale, Germany

Neringa Klumbytė
Majamio universitetas / Miami University, Ohio, USA

Ulrich Kockel
Aukštumų ir salų universitetas / University of the Highlands and Islands, Kirkwall, UK

Adam Jonathan Kuper
Londono ekonomikos mokykla / London School of Economics, UK

Orvar Löfgren
Lundo universitetas / Lund University, Sweden

Jonas Mardosa
Vytauto Didžiojo universitetas / Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Frederico Delgado Rosa
NOVA universitetas Lisabonoje / NOVA University Lisbon, Portugal

Žilvytis Šaknys
Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

REDAKTORIŲ KOLEGIJOS SEKRETORĖ / EDITORIAL ASSISTANT

Danguolė Svidinskaitė
Lietuvos istorijos institutas / Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania

Leidyklos adresas / Address of the Publisher:

Lietuvos istorijos institutas
Tilto g. 17, LT-01101 Vilnius
<www.istorija.lt>

Redaktorių kolegijos kontaktai / Editorial inquiries:
El. paštas / E-mail: etnolog@istorija.lt

Žurnalas registruotas / The Journal is indexed in:
European Reference Index for the Humanities (ERIH)
EBSCO Publishing: Academic Search Complete, Academic Search Ultimate,
Energy and Power Source, SocINDEX with Full Text, Sociology Source Ultimate
Modern Language Association (MLA) International Bibliography

Leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą (Sutartis Nr. S- LIP-22-43)

TURINYS / CONTENTS

Pratarmė (<i>Vida Savoniakaitė</i>)	5
Editorial (<i>Vida Savoniakaitė</i>)	9

Teminis skyrius: Vilniui – 700 metų / Special Section: Vilnius – 700 Years

Carlo Cubero

Cinematic Affects in War: The Visual Anthropology of Mantas Kvedaravičius	13
Kinematografiniai afektai kare: Manto Kvedaravičiaus vizualinė antropologija. Santrauka	24

Anna Gomóla

How to Explore Vilnius? To Know and to See: Proposals by Kirkor (1856) and Bułhak (1936)	26
Kaip pažinti Vilnių? Žinoti ir pamatyti: Kirkoro (1856) ir Bułhako (1936) vadovai. Santrauka	45

Neringa Klumbytė

Rožytė – Vilniaus legenda: laisvė, mados estetika ir mistika Vidutės Gumbytės Vilniaus istorijoje	47
Rožytė as a Vilnius Legend: Freedom, Fashion Aesthetics, and Secrecy in Vidutė Gumbytė's Vilnius Story. Summary	78

Žilvytis Šaknys

Vilniaus krašto lietuvių jaunimo laisvalaikio atvejis (1920–1939): spaudos publikacijų ir etnografinių lauko tyrimų dermė	80
Lithuanian Youth Leisure Time Case Studies from the Vilnius Region (1920–1939): The Harmony of Press Publications and Ethnographic Field Research. Summary	105

Rasa Paukštytė-Šaknienė

Vilniečių Kūčių valgiai: ar išliko tradicija XXI a. mieste?	108
Vilnius-dwellers' <i>Kūčių</i> Dishes: Does this Tradition Still Exist in the 21st-Century City? Summary	134

Straipsniai / Articles

Rolandas Kregždys

<i>Sovijaus mito</i> faktografijos genezė – etnologinis diskursas	138
Factographic Motifs of the Myth of Sovius: An Ethnological Approach. Summary	168

<i>Daiva Vaitkevičienė</i>	
Rožės liga ir jos užkalbėjimas Musteikoje: žvilgsnis iš etnomedicinės, mitologinės ir socialinės perspektyvos	171
The Disease of Erysipelas and its Treatment by Charming in the Village of Musteika: A Glance from Ethnomedical, Mythological and Social Perspectives. Summary	191

<i>Akvilė Sadauskienė</i>	
Apmąstant pasaką: nuo asmenybės iki šiuolaikinės visuomenės etnografiniame tyrime	194
Rethinking Folktales: From the Personality to Modern Society in Ethnographic Research. Summary	215

<i>Ernesta Dambrauskaitė</i>	
„Diena be nuotykių“: kasdienybės laiko tvarkymas vidutiniame Lietuvos miestelyje	218
‘An Uneventful Day’: Everyday Time Planning in a Medium-Sized Lithuanian Town. Summary	240

Knygų recenzijos / Book Reviews

Neringa Klumbytė. Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania (<i>Gediminas Lankauskas</i>)	243
Ieva Jusionytė. Slenkstis: pavojai ir pagalba JAV–Meksikos pasienyje (<i>Darius Daukšas</i>)	247
Rima Praspaliauskiene. Enveloped Lives: Caring and Relating in Lithuanian Health Care (<i>Jolanta Kuznecovienė, Eimantas Peičius</i>)	249
Lietuvių-karaimų kalbų žodynas. A. Špakovska (sud.) (<i>Šarūnas Rinkevičius</i>)	253
Galina Miškinienė. The Kitab of Ivan Lutskevich: A Monument of Lithuanian Tatar Culture (<i>Egdūnas Račius</i>)	256
Klaipėdos krašto konditerijos atradimai. Kepiniai (<i>Jurgita Senulienė</i>)	259

In Memoriam

Jonathan Hill (1954–2023) (<i>Vytis Čiubrinskas</i>)	263
Elijus Juvencijus Morkūnas (1945–2023) (<i>Inga Levickaitė-Vaškevičienė</i>)	265

Knygų recenzijos

Neringa Klumbytė. **Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania.** Ithaca: Cornell University Press, 2022. 287 p.: illustr. ISBN 978-1-5017-6669-5

Recenzuojama monografija – apie „Šluotą“, satyros ir humoro žurnalą, leistą Lietuvoje daugiau nei keturis dešimtmečius nuo 1956 iki 1998 m. Šioje solidžioje antropologinėje studijoje argumentuojama, kad „Šluota“, sovietmečiu ayklai stebėta partinės cenzūros ir pajungta marksistinės-lenininės ideologijos sklaidai, tą ideologiją tuo pat metu kritikavo ir jai net oponavo. Tokį paradoksą autorė aiškina tuo, kad žurnalo humoras buvo „daugiakryptis“ (*multi-directional*), tai yra turėjęs daug reikšmių, prasmų ir ne vieną galimą interpretaciją. Jis buvo vienaip suprantamas komunistų partijos propagandistų, kitaip cenzorių ir redaktorių ir dar kitaip skaitytojų. Būtent toks prasminis „daugiakryptiškumas“ lėmė dvisavaitinio žurnalo didelį populiarumą, tvarumą ir net pelningumą amžinai negaluojančios planinės ekonomikos sąlygomis. Savo pajamomis prilygusi pavyzdinio kolchozo pelnui „Šluota“ tarp sovietinių spaudos organų įgijo ne tik finansiškai tvirtą ir plačiai skaitomą leidinio statusą, bet netgi tapo savotišku visuomeniniu reiškiniumi, vieno žurnalisto šmaikščiai pavadintu „šluotiana“.

„Šluotianos“ socialistinė praeitis autorę domina kaip istorinis naratyvas, leidžiantis geriau suprasti žmonių santykius su autoritarine valstybe ir jos galia sovietinėje pokultūroje bei kasdienybėje. Ji teigia, kad vienpartinėje santvarkoje, užgniauzusioje

bet kokias demokratijos formas, partijos struktūrų kontroliuojama oficialioji juoko kultūra siekė piliečius ideologiškai indoktrinuoti bei juos angažuoti politiškai pasitelkusi propagandą, moralines nuostatas bei teigiamas emocijas. Itin našiai dirbantis ir pirmaujantis „Šluotos“ juoko „kolchozas“ partijos buvo naudojamas kaip efektyvi politinė priemonė siekiant tokių tikslų.

Propagandistų pastangos ugdyti smagiai nusiteikusius ir, žinoma, paklusnius socialistinius subjektus toli gražu ne visuomet buvo sėkmingos, nes į brukamą ideologiją dauguma sovietinės Lietuvos piliečių žvelgė abejingai, atmetinai ar net kritiškai. Rašydami ar skaitydami humoristinius feljetonus bei apybraižas, piešdami ar žiūrėdami į satyrinius šaržus, pašiepiančius socialistinės būties ir buities „vis dar pasitaikančius“ trūkumus, „Šluotos“ leidėjai, bendradarbiai ir skaitytojai dažnai juokėsi ne tik su valstybe, bet ir iš jos. Toks pašaipus juokas tapo jų nepritarimo nenusisėkusiai socialistinei utopijai (kitais tariant, distopijai) išraiška, autorės įvardinta *dissensus* sąvoka, perimta iš filosofo Jacques'o Rancière'o darbų. Juokas iš valstybės taip pat buvo „banalios“ – suprantamos kaip kasdienės, įprastos ar nusistovėjusios – opozicijos forma (*banal opposition*). Teigiama, kad dešimtmečius „banaliai“ priešinusis sovietinėms galios struktūroms, ta opozicija įgavo politizuotos ir transformatyvios priešpriešos pobūdį gorbačiovinės perestroikos laikotarpiu, pasibaigusiu socializmo žlugimu (p. 12–13).

„Šluotos“ sovietinės praeities analizei Klumbytė mobilizuoja itin platų ir sofistikuoatą teorinių sąvokų arsenalą. Be mišrių juoko daugiakryptiškumo, banalios

opozicijos ir nepritarimo (*dissensus*), vartojamas „galios banalumo“ (*banality of power*) konceptas, pasiskolintas iš istoriko ir politologo Achille'o Mbembe'o pokolonializmo teorijos. Jį kiek modifikavusi ir pasitelkusi filosofės Hannah Arendt išvalgas apie „banalų blogį“, autorė šį konceptą vartoja žurnalo redaktorių ir bendradarbių nuostatos autoritarinės sistemos atžvilgiu aprašyme bei aiškinime. Nors būdami abejingi ar nepritariamai nusiteikę tos sistemos prikištai ideologijai, „Šluotos“ kolektyvo nariai, siekdami kūrybinės autonomijos ir saviraiškos, nevalingai tapo tos ideologijos angažuotais subjektais (*implicated subjects*) ir jos skleidėjais. Jų nuostata apibūdinama paradoksalia antagonistinio bendrininkavimo sąvoka (*antagonistic complicity*). Šluotinkų tarpusavio pasitikėjimo ir palaikymo santykiai bei jų palyginti bičiuliški ryšiai su cenzoriais, smarkiai nulėmę žurnalo populiarumą, analizuojami kaip politinio intymumo (*political intimacy*) apraiška autoritarizmo sąlygomis.

Monografijos argumentai bei išvalgos pamoti gausia ir išsamia lauko darbų medžiaga, Klumbytės kruopščiai rinkta daugiausiai nei dešimtmetį. Interviu bei pokalbiai su „Šluotos“ redaktoriais, žurnalistais ir dailininkais, asmeninių ir valstybinių archyvų dokumentai, žiniasklaida ir literatūros kūriniai, nuotraukos ir materialus sovietmečio paveldas, ir net viešas susitikimas su leidinio bendradarbiais, suorganizuotas autorės Nacionalinėje Mažvydo bibliotekoje 2017 m., sudaro šios istorinės etnografijos duomenų šaltinius. Tačiau mano manymu, pateiktos medžiagos gausoje trūksta daugiau buvusių žurnalo skaitytojų balsų (tokių kaip Elenos, p. 187–188), kurie leistų geriau suprasti „šluotianos“ fenomeną sovietmečiu iš jų perspektyvos. Žurnalą skaičiusių ar bent jį prisimenančių žmonių gretos dar gana gausios, nors, deja, jau retėjančios, todėl būtų buvę prasminga jiems skirti daugiau etnografinio dėmesio.

Nors „Šluota“ buvo labai populiari, ją skaitė anaipol ne visi. Sovietinės inteligentijos klasiniame „tarp sluoksnyje“, kurio dalis tapo Sąjūdžio politiniu avangardu perestroikos laikotarpiu, jos skaitomumas nebuvo platus. Manau, neskaičiusiųjų atmintis taip pat būtų vertinga medžiaga studijai. Kokiose juoko kultūrose gyvena žmonės, nepriklausę „šluotianos“ įtakos sferai? Kaip jie juokėsi iš distopinės santvarkos? Pačios autorės, gimusios ir augusios sovietmečiu, nors trumpi autobiografiniai prisiminimai ar refleksijos apie tą laikotarpį ir jo humorą, manau, taip pat prasmingai praplėstų studijos empirinius parametrus ir aiškiau atskleistų jos kaip antropologės metodologinę bei moralinę poziciją analizuojamos medžiagos atžvilgiu.

Autorė nepriekaištingai įtikina, jog „Šluota“ atliko propagandinio ruporo vaidmenį, skleidusio socialistines idėjas ir vertybes. Savo „daugiakrypčių“ juoku ji moralizuojančiai šaipėsi iš tinginių ir veltėdžių, vengusių prisidėti prie kolektyvinių komunizmo statybos pastangų, pašiepė abejotina dirbančiųjų našumą, viešino kasdienės buities trūkumus, kyšininkavimą, kritikavo bažnyčios „tamsą“, demaskavo „fatalias“ kapitalizmo ydas ir pan. Mažiau įtikina kitas argumentas, kad „Šluota“ taip pat buvo socialistinės santvarkos politizuotoje opozicijoje, nors ir „banalioje“ ar tyliai bendrininkaujančioje (*complicit*), ir kad ji veikė su autoritarizmui nepritariančia (*dissensus*) nuostata. Teigiama, kad tai jokiū būdu nebuvo rezistencija ar pasipriešinimas, kurių oficialiojoje žiniasklaidoje ir negalėjo būti, bet vis dėlto – potencialiai sabotuojanti sistemą ir tyliai ją ardanti opozicija (p. 142–143).

Peržvelgus monografijos turtingą etnografinę medžiagą, mano galva, išryškėja ne tiek „Šluotos“ redaktorių ir bendradarbių opozicija, kiek jų moralinė, etinė, estėtinė ir intelektualinė pozicija, ar tiksliau,

dispozicija autoritarinės sistemos, kurioje jie gyveno ir kūrė, atžvilgiu. Ji įgalino šluotinkus toje sistemoje manevruoti, laviruoti, paprastai tariant – „suktis“ siekiant socialiai prasmingesnio, kūrybiškai laisvesnio, materialiai patogesnio ir apskritai „normalesnio“ gyvenimo, tuo pat metu iš tos sistemos pasišaipant, bet neperžengiant partijos nubrėžtų ideologinių ribų. Kitaip tariant, nenoriu visai sutikti, kad „Šluota“ buvo sovietinės valstybės oponentė, nors ir „banaliąja“ prasme, ir kad ji kėlė partijai egzistencinį pavojų.

Taip pat suabejočiau žurnalo skaitytojų laiškų kritine galia, ilgainiui neva įgavusia politinio ar net „revoliucinio“ potencialo ir svariai prisidėjusio prie Sąjūdžio nepriklausomybės siekių. Skaitytojų kritiškos pastabos ir nuomonės išties reiškė gana aršų nepasitenkinimą nepavykusios sovietinės modernybės distopinėmis realijomis, bet argumentas, kad jų kritika aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais prisidėjo prie sovietinės istorijos perrašymo ir nepriklausomybės vizijų kūrimo, skamba gana grandioziškai ir nepagrįstai (p. 15, 218, 224). Skaitytojai reiškė savo nepasitenkinimą socialistine gyvensena, žurnalas į tai reagavo, bet toks dialogas vyko kaip iš esmės nieko nekeitęs „satyrinis teisingumas“ (*satirical justice*, p. 183). Darbo žmonių reiškiamą kritiką ideologinės valstybės struktūros toleravo, kontroliavo ir net paradoksaliai skatino siekdamas sudaryti tariamos saviraiškos laisvės ir socialinio reikšmingumo iliuziją.

Be abejonų, sovietmečiu „Šluota“ vaidino svarbų vaidmenį oficialiojoje juoko kultūroje, bet juokino ir juokėsi ne ji viena. Ta kultūra buvo palyginti įvairi ir daugialypė. Išties jų buvo kelios. Žurnalas turėjo konkurentų. Nors Maskvoje rusų kalba leistas satyrinis „Krokodil“ nebuvo reikšmingas „Šluotos“ varžovas, egzistavo oficiali ir populiarė – ypač miestuose ir ne vien tarp etninių rusų – humoro kultūra,

importuota iš sovietinės Rusijos ir itin įsigalėjusi vadinamojo brežnevinio sastingio laikotarpiu (1963–1982). Mosfilmo ir Lenfilmo kino studijų komedijos suaugusiems (beje, žiūrimos dar ir šiandien), komikai Arkadijus Raikinas bei Jurijus Nikulinas, animaciniai filmai vaikams – keletas tokio sėkmingo importo pavyzdžių. Be to, aštuntajame dešimtmetyje atsirado partijos aprobuotas vakarietiškas humoras. Prisiminkime, pavyzdžiui, Charlie’o Chaplino klounadą holivudiškoje kinematografijoje, kritikavusioje kapitalizmo socialines negandas bei hitlerizmą, arba prancūziškų kino komedijų fenomeną su Louisu de Funèsu. Tuo metu populiarus tapo ir danų kairiųjų pažiūrų karikatūrininkas Herlufas Bidsturpas, autorės trumpai paminėtas.

Šiame kontekste „Šluota“ taip pat koegzistavo su neoficialia, ideologiškai laisvesne ir politiškai rizikinga „virtuvine“ anekdotų kultūra, puoselėta intymiuose šeimose ir patikimų bičiulių susibūrimuose prie arbatos ar ko stipresnio. Apie tai studijoje užsiminta (p. 9, 167–168), bet trumpai. Kyla klausimų: kaip minėtos juoko kultūros autoritarizmo sąlygomis veikė viena kitą ir kaip jų tarpusavio santykiai nulėmė humoro ir satyros opozicinį politiškumą ar jo trūkumą? Koks buvo neoficialiosios anekdotų kultūros ir rusiškos importinės juoko produkcijos vaidmuo oponuojant (ar konsoliduojant) autoritarinę santvarką sovietinėje Lietuvoje?

Monografijoje pateikiamas svarbus argumentas, kad socializmas buvo ne tik ideologinis, bet ir estetinis projektas. Sovietų Lietuvoje „Šluota“ buvo viena iš daugelio tokio projekto įgyvendinimo platformų. Žurnalo redaktoriai siekė išlaikyti literatūrinį ir meninį lygį, atsargiai diegė kūrybines naujoves, bet liko ištikimi socialistinio realizmo principams, nes tik tokie buvo partijai priimtini. Socializmui „bręstant“, aštuntajame dešimtmetyje leidinio estetika pamažu keitėsi. Ji drąsėjo,

modernėjo ir net įgavo savitų lietuviškų bruožų. Teigiama, kad joje radosi vis daugiau sumaniai užmaskuotų antisovietinių užuominų. „Šluotos“ modernėjime autorė išvelgia autoritarizmo kritiką, reiškiamą per jau minėtą žurnalo bendradarbių „banalią opoziciją“. Vėl susimąščiau – ar tai išties buvo „opozicija“, ar politiškai neutralesnė dispozicija, o gal tiesiog partijos estetinių direktyvų ir paskatų rezultatas? Tuo metu modernėjo ne tik „Šluota“. Režisavimui, reprezentacinėje architektūroje, skulptūroje, tapyboje, viešų pastatų interjeruose, baldų dizaine, „firminių“ parodomųjų produktų pakuotėse ir pan. buvo apstu sovietinio modernizmo apraiškų, kartais meno istorikų vadinamo „tyliuoju“, neva rezistuojančiu ir sietinu su „laisvės erdvėmis“. Dalis modernizmo estetinių formų buvo pasiskolinta iš Vakarų, dalis – daugmaž originali lietuviška. Bet tokia kultūrinė produkcija, sakyčiau, pirmiausia buvo sovietinė: partijos ideologų skatinama, kuriojama ir dosniai finansuojama. Prisiminkime, kad savo ideologine esme socializmas buvo „pirmyn žengiančios“ proletarinės modernybės projektas, įgyvendinamas politikos, ekonomikos, socialinės pažangos ir estetikos srityse.

Be svarių teorinių teiginių bei įžvalgų rimties, monografijoje gausu „nerimtų“ dalykų. Turiu galvoje knygos tekstą pagyvinančius anekdotus, satyrinių feljetonų ištraukas, žaismingas fotografijas, karikatūrų ir satyrinių šaržų reprodukcijas, kurios privers skaitytoją ne kartą šyptelėti, o gal net ir skambiai nusikvatoti. Sunku pasakyti, kuris iš cituojamų anekdotų juokingiausias, bet pats trumpiausias tarp jų štai toks: „Komunizmas“ (p. 219).

Klumbytės *Autoritarinis juokas* – reikšmingas ir džiuginantis indėlis į vis augančią bei stiprėjančią Lietuvos socialinę-kultūrinę antropologiją. Ši tvirtai suręsta istorinė etnografija, paremta detaliai rekonstruota satyrinės „Šluotos“ praeitimi, leidžia skaitytojui geriau suprasti partinės valstybės veikimo principus ir paradoksus bei iš arčiau pažvelgti į jos piliečių daugiasprasmės nuostatas, požiūrius, lūkesčius bei kasdienio gyvenimo strategijas socialistinės distopijos sąlygomis. Antropologai, istorikai, sociologai, politologai ir visi, siekiantys geriau pažinti sovietinę Lietuvą ir apskritai autoritarines santvarkas, privalo perskaityti šią svarbią knygą.

Gediminas Lankauskas
University of Regina (Canada)